

Олексій Білецький

МЕТОДИЧНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ НАВЧАЛЬНОГО ПРОЦЕСУ У НАРОДНИХ ШКОЛАХ КАТЕРИНОСЛАВСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ (ДРУГА ПОЛОВИНА ХІХ – ПОЧАТОК ХХ СТОЛІТТЯ)

На сучасному етапі розвитку людства в суспільному просторі української держави відбуваються кількісні і якісні соціально-економічні і політичні зміни. Вони обумовлені прагненням України у напрямку інтеграції до європейського суспільства. Цей крок вимагає від нашої держави певних змін у економічному, політичному та соціальному устрої. Особливо вагомим повинна стати розбудова однієї з основних суспільних галузей – освітньої. У той самий час, виходячи з потреб обрання політичного і економічного курсу розвитку в освітній сфері загострюється потреба обрання належного курсу освіти у державі. Причиною цього є те, що розв'язання глобальних проблем подальшого розвитку країни і суспільства зокрема неможливе без докорінних змін у освітній галузі.

Фундаментом освітньої галузі завжди виступала початкова школа. Це те раціональне зєрнятко, яке відповідає за успішне, гармонійне формування людини, за розвиток базових вмінь, знань та навичок, моральних переконань майбутньої особистості і нації вцілому. Саме ґрунтовній початковій освіті приділялася увага передових педагогів-демократів всіх часів.

У нашій країні на проблеми організації і розвитку початкової народної освіти почали звертати увагу видатні педагоги, громадські діячі і представники інтелігенції другої половини ХІХ – початку ХХ століття. Впродовж означеного періоду було основні концепції розвитку і організації народної освіти, створено навчальні плани і програми, прогресивні методики викладання, підручники і посібники з різних навчальних предметів. Увесь накопичений досвід початкових навчальних закладів цієї доби може стати корисним у реформуванні сучасної галузі освіти. Взірцем досвіду організації шкільної справи є робота і методичне забезпечення навчального процесу у народних початкових школах Катеринославської губернії.

Проблеми народної освіти другої половини ХІХ початку ХХ століття привертати до себе увагу багатьох науковців. Серед дослідників радянської доби, де наводиться загальний огляд проблем, а також розвиток народної освіти в окремих регіонах заслуговують на увагу праці Г. Жураківського, М. Заволоки, М. Костянтинова,

О. Мазуркевича, Н. Струминського.

На сучасному етапі дослідження розвитку народної освіти висвітленням тенденцій у розвитку системи освіти в Україні і в окремих її регіонах займалися О. Сухомлинська, І. Живодьор, Ж. Ільченко, Н. Калениченко, В. Курило і В. Подов та інші.

Дослідження особливостей розвитку освіти Донеччини, як одного з регіонів Катеринославської губернії, проводили, Н. Темірова, Л. Терських, Г. Чупилко, А.Шевченко та інші. Незважаючи на велику кількість наукових праць, окремо проблемам розвитку шкільництва та змісту освіти у початкових закладах народної освіти на Катеринославщині увага не приділялася. Тому, метою дослідження було обрано аналіз методичного забезпечення навчального процесу у народних початкових школах Катеринославської губернії.

У 70-х роках ХІХ ст., як уже зазначалося вище, у Катеринославській губернії виник і швидко поширювався новий тип народної початкової школи – земська школа, концептуальні положення якої були розроблені М. Корфом. Їх сутність полягала в отриманні учнями не тільки реальних знань з математики, письма та читання, а й у моральному, естетичному вихованні, розвитку «зовнішніх почуттів... як провідників світосприйняття з зовнішнього середовища у нашу свідомість та розвитку сил розпізнання, свідомого пізнання себе» [6, 63]. Відповідно до цього розроблявся новий зміст освіти і нові методи викладання.

Взірцем використання новітніх на той час методик було впровадження серій вступних уроків у початкових училищах. Перш ніж починати навчати грамоти учнів, проводилися вступні уроки, які мали на меті перевірку рівня навченості дітей. На вступному уроці вчитель демонстрував дітям картини, для того щоб учні розповідали про предмети, зображені на них. Водночас він корегував їх посадку за партами, вимагав, щоб діти, які бажали відповісти на запитання, тягли руку, а не зіскакували з місця й не кричали на весь клас.

До серії вступних уроків належали самостійні заняття учнів, під час яких учні вчилися писати палички на грифельній дошці, зв'язували

мотузкою групки по **10** паличок, таким чином готуючи дітей до навчання лічби. Така форма навчання була запозичена М. Корфом з твору К. Ушинського «Рідне слово». Але на відміну від К. Ушинського, який вважав, що необхідно чекати, поки діти звикнуть до шкільних занять, М. Корф приділяв вступним урокам лише **2-3** дні [4, 13].

Щоб навчити учнів читати, вчителі початкових шкіл різних відомств на уроках гри у букви знайомили дітей з буквами, малюючи їх на дошці та демонструючи на рухливих картонних папірцях. У процесі пояснення вчителем абетки було дуже зручно просто складати картки у будь-які буквосполучення та встановлювати їх на дошці замість того, щоб писати їх крейдою, а потім, коли матеріал був роз'яснений, стирати. «Рухливі» букви економили навчальний час та допомагали учням свідомо орієнтуватися у друкованих текстах при подальшому вивченні мови [2, 216].

Дисципліну і саму методику «підкреслювання букв» було введено до навчальної програми з метою повторення, запам'ятовування та засвоєння учнями абетки. Вчитель давав дітям друковані або рукописні тексти. Учням треба було знайти вказану букву, та підкреслити її.

Під час «складання букв» вчитель разом з учнями виставляв на дошці картонні літери. Діти списували їх і читали. Програма передбачала поступовий перехід від складання простих складів до складних та довгих слів. В результаті учні вчилися писати букви, склади, слова, усвідомлювали їх зміст [3, 9-10].

Велика кількість годин у навчальному плані була відведена дисципліні «звукова метода». Метою цього предмета було навчити школярів гарної зв'язаної мови. На заняттях учні першого класу вчилися читати, користуючись підручником К. Ушинського «Рідне слово. Частина І». У ньому було повністю визначено методику навчання читання. Діти слухали розповіді вчителя, переказували уривки з казок, вчилися вірно читати, правильно й виразно декламувати, вчили байки М. Крилова.

Диктовку російською та слов'янською мовами вчителі початкових шкіл починали через **3-4** місяці після того, як діти усвідомлювали деякі букви, звуки та склади. Навчання письма слов'янською та російською мовами відбувалося за звуковим методом. Учні впродовж року під диктовку писали елементи російської та слов'янської абетки, букви та звуки, склади, слова, словосполучення та прості речення.

Цікавим досвідом земських шкіл Катеринославської губернії було навчання арифметики та письма. Методи навчання у них мали передовий характер порівняно з «старими» школами.

Якщо у церковних школах увесь навчальний процес будувався на механічному запам'ятовуванні, то у земських школах більше уваги приділялося розвитку розумових здібностей, сили та швидкості мислення учнів.

Основні дисципліни навчального плану (письмо, читання, лічба тощо) поділялися на низку поєднаних між собою дисциплін. Це було зроблено не випадково. Провідними педагогами губернської училищної ради, очолюваної В. Ісаєвим, була встановлена доцільність такого розподілу предметів на складові. Зважаючи на нестачу часу для навчання у початковій школі, необхідно було розподілити один предмет, наприклад, «письмо» на три пов'язаних між собою дисципліни: чистописання, правопис та диктовка. Завдяки цьому учні свідомо засвоювали ці дисципліни, приймаючи їх за окремі та незалежні один від одного навчальні предмети [7, 362].

Першою книгою у вивченні чисел був підручник І. Паульсона «Перша навчальна книжка». З неї діти вперше протягом першого півріччя дізнавалися про числа від **1** до **10**, у другому та третьому півріччях – числа від **10** до **100**, у п'ятому вивчалися числа будь-якого розміру. На жаль, така методика навчання арифметики не могла бути застосована в однокласній земській школі. Причиною цього був короткий термін навчання, який тривав лише два півріччя.

Отже, вивчаючи арифметику за методикою І. Паульсона протягом означеного часу, учні не могли написати жодного числа більше **10**. Тому, використовуючи цю методику, вчителі земських шкіл Катеринославщини дещо змінили її, пристосовавши до умов навчання у земській школі. Так, була скорочена програма з п'яти до двох півріч, а точніше – зим.

Розпочинаючи роботу, вчитель пояснював дітям те, що вони будуть вивчати, задаючи питання на зразок: «Скільки буде **2 x 3?**; як показати це на рахівниці?». Тим самим вчитель збуджував цікавість учнів до арифметики. За три місяці навчання множення навіть слабкіші учні мали можливість ґрунтовно засвоїти таблицю множення [5, 145].

Маючи на меті не тільки надання учням елементарної грамоти, але й інших корисних навичок та вмінь, земськими установами Катеринославської губернії було введено у шкільний курс нову дисципліну – «креслення планів». Школярі повинні були розуміти газету для землеробів, за матеріалами якої необхідно було накреслити план поля, городу тощо. Це вимагало від учнів застосування знань про масштаб, план та розтин. Учні навчалися креслити за допомогою олівця та лінійки замість циркуля та трикутника, вчилися визначати масштаб, креслити план місцевості тощо. Вчитель у доступній фор-

мі пояснював школярам навчальний матеріал, використовуючи для креслення посібник К. Ушинського «Рідне слово. Частина II». Учні разом з вчителем креслили у зошитах план класної кімнати з розташованими у ній меблями. Вони сумлінно ставилися до креслення. Це викликало у них певний інтерес, сприяло формуванню охайності, посидючості тощо.

Для забезпечення нормального перебігу навчально-виховного процесу в більшості земських та приватних шкіл використовувалися прогресивні навчальні підручники і посібники. У першому класі використовувалися посібники «Рідне слово» К. Ушинського (у двох частинах), «Керівництво з навчання грамоти» М. Корфа, «Перша навчальна книжка» І. Паульсона та книга з малюнками. Крім того вчителі повинні були мати книги, у яких роз'яснювався зміст молитов і настанов у православній вірі, Євангеліє російською та слов'янською мовами [8, 44].

Обов'язковим і самим головним підручником у земській початковій школі вважалася книга «Рідне слово» К. Ушинського у двох частинах. Самим цікавим для учнів був розділ казок та прислів'їв, за допомогою яких діти вчилися читати та переказувати їх зміст, що розвивало пам'ять, розум та фантазію, спостережливість.

Для навчання грамоти вчителі використовували посібники М. Корфа «Наш друг – книга» та «Керівництво з навчання грамоти». У цих посібниках містилися короткі, але змістовні та корисні настанови М. Корфа вчителям земських шкіл стосовно того, як вести навчальну роботу, як гармонійно поєднувати навчання з вихованням, як правильно викладати матеріал, щоб він був зрозумілим дітям, як зробити так, щоб навчання давало позитивний результат. Ці посібники випускалися для земської школи в одному примірнику на три роки і використовувалися вчителем впродовж усього терміну навчання.

З появою у другому класі арифметики вчителі земської школи починають користуватися підручниками різних авторів, аналізуючи їх зміст та рівень доступності викладеного матеріалу. За типовим планом у земських школах використовувався підручник «Арифметика по Грубе» І. Паульсона. Цей підручник був першим навчальним посібником з арифметики, друкований російською мовою. Метод навчання І. Паульсона передбачав сувору послідовність у викладі і спирався на вирішення проблемних арифметичних задач учнями. Спочатку це були прості задачі з окремими натуральними числами. Далі вони все більше ускладнювалися, учням пропонувалося розв'язання різноманітних складних задач. Для використання методики І. Паульсона М. Корфом було розроблено посібник «Керівництво для вчителів народних шкіл». Завдяки цьому посіб-

нику можна було набагато скоротити час, необхідний для навчання арифметики. Крім того, за для полегшення справи навчання арифметики у земських школах використовувалися також інші підручники та посібники: «Усна лічба» М. Церингера, «Збірник задач» В. Томаса, у якому було подано низку вправ і завдань з усної та письмової лічби. Ці підручники навчали дітей оперувати цифрами, виконувати дві дії арифметики з великими числами: додавання та віднімання. Все це сприяло розвитку абстрактного мислення [7, 115-116].

Так, подібні методики викладання різних навчальних дисциплін використовувалися і у національних початкових училищах. Наприклад, у селищі Шенбаум навчання проходило за наступними посібниками: «Задачник» Ф. Євтушевського та М. Буреніна, «Арифметика» І. Паульсона, «Російська мова» М. Тихомирова, «Географія» П. Лозинського та «Прописи» Ф. Пуциковича. Також вчителі користувалися під час занять рухливими буквами російської й німецької абеток та посібниками вчителів.

До того ж, починаючи з першого класу, у багатьох грецьких школах вивчення грецької грамоти велося за звуковим методом. Цю методику використовували прагнучи надати можливість учням за короткий термін навчання ґрунтовно засвоїти якомога більше знань. Звуковий метод дозволяв учням дуже швидко засвоювати грецьку (пізніше російську) абетку і усвідомлювати текст прочитаного [1, 32-33].

Окрім цього, спеціально для грецьких шкіл М. Корфом та відомим педагогом Катеринославської губернії, директором Маріупольської гімназії Феоктистом Хартахасем, було розроблено курс російської мови для школярів і посібник для вчителів грекомовних шкіл «Російська граматики для грецьких початкових училищ». Завдяки цьому учні грецьких шкіл після третього року навчання могли добре писати та читати російською мовою.

Через унікальність побудови змісту освіти у національних школах Катеринославської губернії школярі мали змогу навчатися російської та рідної мови, не втрачаючи свого культурно-етнічного коріння. Також, в надрах національних шкіл губернії починала розвиватися і приватна початкова освіта. Приватні школи для іноземців стали також взірцем і для корінних громадян Катеринославщини.

У земських школах для вивчення арифметики використовувалися такі підручники та посібники, за допомогою яких вчителі могли викладати навчальний матеріал так, щоб отримані знання з арифметики не забувалися учнями, а, що саме головне, усвідомлювалися учнями, формували у них здатність до абстрактного мис-

лення.

Отже, основним джерелом знань у земських школах була книга. Тому ретельно відбиралися книги для навчання, використовувалися передові на той час книги («Рідне слово» К. Ушинського, «Наш друг» М. Корфа та ін.). Але головна відмінність більшості початкових шкіл Катеринославщини від навчальних закладів інших губерній полягала у вдаль розробці змісту освіти та використанні нових методів навчання.

У губернських початкових училищах використовувалися такі прогресивні методи і засоби навчання й виховання, як пояснювальне читання, звуковий метод, наочність тощо. Спеціально для земських шкіл Катеринославщини було створено унікальні за змістом шкільні програми. Завдяки їм школярі протягом невеликого терміну засвоювали основні навички письма, читання та рахунку. Ці знання були ширшими і ґрунтовнішими, ніж отримані у церковнопарафіяльних чи міністерських школах, де навчання проводилося застарілими методами.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Аксенова Э. Земские школы Екатеринославской губернии и национальный вопрос // Екатеринославские ведомости. – 1903. – № 10. – С. 24-38.
2. Доклад Александровскому училищному совету членов его: О.Ф. Мальцева, Д.Г. Гнедина, Е.И. Шабельского, барона Н.А. Корфа и фон Шварца, о произведенной каждым из них ревизии училищ за 1871-1872 уч. год. – Екатеринослав: тип. Чаусского, 1872. – 267 с.
3. Комментарии о Хрущевской одноклассной школе (Б.А.) // Екатеринославские ведомости. – 1875. – № 10. – С. 8-13.
4. Корф Н.А. Повторительные школы // Народная школа. – 1883. – № 2. – С. 6-16.
5. Лобес И. Урок объяснительного чтения, данный в старшем отделении немецкой школы // Начальное образование. – 1908. – № 6. – С. 8-12.
6. Материалы по истории народного просвещения в Екатеринославской губернии. Самоучка // Собрал И.С. Рюмов. – Екатеринослав: типография А.С. Уварова, 1896. – 162 с.
7. Сборник докладов и постановлений земства Мариупольского уезда по вопросу о народном образовании. – Мариуполь: тип. А.А. Залюбовского, 1877. – 188 с.
8. Сборник правил и программ для поступления во все учебные заведения, мужские и женские на 1892-1893 гг. Изд-е 6-е. – М.: Изд. В.А. Маврицкого, 1892. – 369 с.